

Az arisztokrata, a katona és a szerzetes Emlékiratok, naplók mint a „nagy háború” forrásai¹

Katona Csaba

The Aristocrat, the Soldier and the Monk. Memoirs and Diaries as the Sources of the Great War

Abstract

Lots of diaries and later memoirs were born during WWI at the front lines and in the hinterland as well. This study analyses their role in the research of the world war. These sources must be examined, because hundred years are gone, but the history of the war is not written: many people, many wars, many feelings, stories and dialogues. Politics, event- and military history are very important too, but we have to show the significance of the view of the people who went through these hard times. Following the general introduction about the type of sources, without the intention of completeness the paper uses some examples to present how the experience of war appeared in the case of people with different social status, age or education. The diary writing old aristocrat, the young soldier at the front line who wrote his memoir afterwards and the middle-aged monk who wrote his memoir based on his diary – they all experienced the war from different points of view.

Key words:

Great War, war and military diaries, memoirs

Kulcsszavak:

Nagy Háború, háborús és hadi naplók, emlékiratok

László Gyula, a 20. század kiemelkedő magyar történésze és régésze szerint „a múlt nem azonos azzal, ami megmaradt belőle. Nagyrészt csak szilárd anyagokból való tárgyak vagy nyelvi emlékek maradtak meg, az érzelmi, lelki mozzanatok a semmibe enyésztek. Mi megkíséreljük feleleveníteni azt is, ami feledésbe merült, mert e nélkül a múlt nem élet, legfeljebb csak technika- és eseménytörténet” (László 1988, 3). A fenti idézet látszólag távol esik jelen írás tárgyától. Ugyanakkor rávilágít arra, hogy mennyivel szerencsésebb helyzetben van a későbbi korok kutatója az érzelmi és lelki mozzanatok feltárása kapcsán. A magánélet forrásai ugyanis, megfelelő forráskritikával kezelve, utat nyitnak ebbe az irányba. Minél elterjedtebb volt az alfabetizáció, minél több írott anyag keletkezett, annál könnyebb megragadni a témát a források mentén: ahogy haladunk előre az időben, a kutatók előtt feltáruló lehetőségek tágnak.

Különösen igaz ez olyan periódusok esetén, amelyek arra ösztönözték az embereket, hogy írott formában valljanak a velük, körülöttük történetekről, esetenként később tollat ragadva, maradandó emlékeikről. A háborús helyzet ilyen, a megszo-

¹ Jelen tanulmány a Szarka László vezette Kelet-közép-európai nacionalizmusok az első világháború éveiben (OTKA K 113004) című kutatási program támogatásával készült el.

kott kerékvágásból kikökönt élet generálja a hétköznapi normáktól eltérő eseményeket. Nem kivétel az első világháború sem, amelynek során a 19. század végét, 20. század elejét eleve jellemző napló- és emlékiratíró kedv még magasabbra hágott: „Ahogy eső után gomba terem az erdőn, úgy nőnek ebben a véresőben a harctéri naplók. Odakünn mindenki naplót vezet.” (Berend 1916, 6, idézi: Kulcsár 2014, 59). A harctéri naplók mellett a hátszágban élők is buzgón forgatták a tollat, amit szemléletesen példáz az alább vizsgált, ifj. Teleki Sándor által írt napló. Ennek minden sora a háború idején íródott, 1914. december 5. és 1918. július 18. között (Szakács 2016). Tehát a fronton és s hátszágban sorra születtek a naplók, később a memoárok. Az alábbiakban az első világháború kutatásában betöltött szerepüket szeretném röviden megvilágítani.

Nincs könnyű helyzetben a történész, amikor nem először ír e témáról. Igaz, korábbi, első világháborús naplókról, visszaemlékezésekről (erre nézve: Szent 1988) szóló írásaimban (Katona 2014; Katona é.n. [2015]; [Katona] 2015; Katona 2016) döntően nem az itt citált forrásrészleteket elemeztem, de egy, az adott forrástípusokról szóló tanulmányban, mint ez, az (ön)ismétlés bizonyos mértékig elkerülhetetlen. A korábbiakra ezért nagymértékben támaszkodom.

2014-től a „nagy háború” a századik évforduló okán kiemelkedő figyelmet kapott a nemzetközi történelmi kutatásban, előtérbe kerültek a magániratok is mint történelmi források. Remek példája ennek a <http://www.europeana1914-1918.eu> honlap, amely célul tűzte ki, hogy a legtöbb háborús dokumentumot gyűjtse össze digitálisan. Ezek között, értelemszerűen, magániratok is fellelhetőek: épp az volt a cél, hogy a magánszemélyeknél lappangó iratok elérhetővé váljanak a tudományos kutatás és az érdeklődő polgárok számára. A magániratok közül kettőre hívnám fel a figyelmet, a naplókra és visszaemlékezésekre, illetve ezek átmenetére. Van ugyanis precedens arra, hogy naplója alapján ír visszaemlékezést valaki. Szemléletesen példázza ezt Böle Kornél (1887–1961) domonkos szerzetes *Utaim* című munkája (DRGyL BK hagy., erre nézve: Gilányi 2015/a; Gilányi 2015/b), amelyről alább szólnék. Ugyanakkor az is előfordul, hogy a visszaemlékezés válik idővel naplóvá, amikor az író utoléri saját korát. Erre példa Haan Lajos (1818–1891) evangélikus lelkész, akadémikus történész írása (OSZK Quart. Hung. 1952; Papp 1971; Demmel – Katona 2016).

A magániratok mint történelmi források kiaknázását az indokolja, hogy eltelt száz év, de mégis megírva a „nagy háború” története. Ez az állítás számos aspektusból megállja a helyét, most itt egyre utalnék: ahány ember, annyi háború, „alulnézetből” annyiféle érzés, történet, megélés. A történetírás korábbi fő csapásirányai, a politika-, esemény- és hadtörténet fontosságát nem vitatva, rá kell mutatni az árnyaltabb megközelítés fontosságára. E késedelemnek részben – hiszen a magánforrásokat valamilyen érdeklődés mindig övezte – az oka az, a már említett tényező, hogy ezek közül számos magánkézen van, és nem kerültek a történészek látóterébe. Épp ideje, hogy értéküket fokozottan megbecsüljük, tartalmukat elérhetővé tegyük.

E ponton visszaautalnék a közelmúlt szakirodalmára a téma tágabb értelmezése felől indítva. Kövér György – akinek 2014-ben jelent meg egy ego-dokumentumokkal foglalkozó tanulmánykötete (Köver 2014) – nevéhez fűződik a *Naplók, emlékiratok annotált bibliográfiája* című alapkutatás. Ennek célja a magyarországi

közgyűjteményekben őrzött kéziratos, 18–20. századi naplók regiszterének összeállítása volt (Kövér 2011, 219). Szintén főszerepet játszott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola Társadalom- és Gazdaságtörténeti Programján belül indított projektben, amelynek eredményei a Szegeden megjelenő *Aetas* folyóirat *Személyes történelem* különszámában (2008. évi 3. sz.) olvashatóak. Ugyanő a Soproni Szemlében megjelent tanulmányában (Kövér 2011) számos alapvető szempontra mutatott rá a magániratok kapcsán. A téma iránt érdeklődő olvasók figyelmébe így kiemelten ajánljuk munkáit, ahogy a magyarul is olvasható külföldi szerzők közül a francia Philippe Lejeune-ét (pl. Lejeune 2003).

A teljesség igénye nélkül hívnám fel még a figyelmet a Soproni Szemle 2011. évi 3. számában található tematikus blokkra (Magán-történelem [Naplók, visszaemlékezések]), a nyíregyházi levéltár tematikus kiadványára (Galambos – Kujbusné Mecsei 2014), a *Turul* 2014. évi 2., valamint az angol nyelvű *Hungarian Historical Review* 2014. évi 3. számára (The History of Family, Marriage and Divorce in Eastern Europe). Végül Kovács Eleonóra és e sorok írójának két összefoglaló tanulmányára (Katona – Kovács 2014; Katona – Kovács 2015). Ez utóbbiakra – a külön jegyzeteket mellőzve – épít jelen írás is.

A naplók, magánlevelek, önéletrajzok, memoárok, illetve az oral history eredményei, az egyéni, személyes emlékezet dokumentumaiként az egyes ember látásmódját rögzítik. Fontos kiegészítői, néha értelmezői a hivatalos iratoknak, illetve azokkal egyenértékű források, esetenként értékesebbek, mert a „korabeli hivatalokban keletkezett [...] levéltári források elsősorban a hatalom ideológiáját, normáit tükrözik és csak ennek tükrében értelmezhetőek” (Majtényi 2005, 131, lásd még: Gyáni 2008).

Ezek révén írjuk vilásképe, sokszor annak változása is kibontakozik az olvasó előtt. Betekintést nyerhetünk egy egyén (és állandó vagy alkalmi) kapcsolati hálója viszonyaiba, értékrendjébe. A naplónak az olvasó sokszor erős hitelességet tulajdonít, erősebbet, mint az emlékiratnak, amely visszatekintve (újra)értelmezi az eseményeket. Ez azon alapul, hogy a megélt események narratíváját azonnal vagy időben közel azokhoz rögzíti a szerző, ami azt sugallja, hogy az őszinteség hordozója. Ám ez inkább fokozott forráskritikára kell, hogy ösztönözzön. Az egyéni érzelmek, a friss tapasztalatok nem kapnak időt az árnyaltabb értelmezésre. Nyersen, hirtelenjében rögzíti az élményeket a napló, szerzőjének nincs módja további információk birtokában higgadtan mérlegelni a történeteket. Ezzel szemben az emlékiratban a vele és körülötte történtek kimenetelét ismerve „súlyozza” az elbeszélő az eseményeket. Ami azzal is járhat, hogy magyarázza, átértelmezi, *horribile dictu* „megváltoztatja” a történések láncolatát. A napló tehát „napról napra teremti az állandóan változó azonosságot, míg az önéletírás egy adott időpontból visszatekintve koherens élettörténet megkonstruálására tesz kísérletet” (Kövér 2011, 221).

A naplónak vannak különböző típusai aszerint, hogy írója kiknek írta (erre nézve: Lejeune 2003b). A szigorúan saját használatra szánt naplótól kezdve széles a skála, az egyértelműen másoknak írt műig. De a napló egyéni meggyőződést rögzít, akkor is, ha írójának – sokszor világosan érzékelhető vagy nem is leplezett – szándéka az önigazolás vagy a későbbi olvasó befolyásolása. A visszaemlékezések, az emlékiratok szinte mind ilyenek. A napló és visszaemlékezés sajátosságai közé tartozik, hogy az elbeszélő és a főszereplő ugyanaz, akkor is, ha nem önmagát akarja előtérbe állítani az író: „mikor leírjuk életünket, mi magunk játszunk mindkét,

az egyébként két emberre szabott szerepet” (Lejeune 2003a, 136). Mindig a szerzővel történtek jelentik a kiindulást, más kérdés, hogy miként és miért szelektál akár „azonnal”, akár a későbbiekben.

A naplóíró/memoáíró többnyire érvel, elemez, adatokat, véleményeket rögzít, saját mondanivalóját igazolandó, az emlékiratok esetében pedig ez fokozottan igaz. Az már a szerző szándékától függ, hogy erősen reprezentálja-e saját életútját, vagy inkább a szemtanú szerepét öltve magára, a körülötte történt események króniká-sává szegődik. Itt utalnék Pierre Bourdieuu tézisére, amelyet az életrajzokkal kapcsolatosan fogalmazott meg, hogy ilyenkor abból indulunk ki, hogy „az élet maga egy történet, és hogy az élet egyben az individuális létezéssel kapcsolatos események együttese, amely egyszersmind történetként és a történet elbeszéléseként fogható fel” (Bourdieu 2002, 68).

Közelítve szűkebb témánkhoz: a hadinaplók, frontnaplók jellegükből adódóan döntően a hadszíntér eseményeire koncentrálnak, de tartalmazhatnak reflexiókat a civil élet mozzanataira, vagy belső, lelki történésekre vonatkozóan. Vannak tematikus naplók, amelyek esetében irányt szab a szerző érdeklődési köre. Ide sorolhatóak a hadinaplók is, amelyek írását sokszor a korábban meg nem élt, feszült helyzet generálta. Hogy ki mit ír le, számtalan tényező függvénye, egy általános jellegű napló adattartalmait is meghatározza az egyéni érdeklődés, a tájékozottság, a műveltség, a pillanatnyi helyzet, a lelkiállapot, a hangulat stb. Kiválóan mutatják ezt Kövér György édesapjának, Kövér Sándornak 1914. évi feljegyzései. Ezekről ő maga is úgy írt utóbb, hogy a háború kitörésének (és érettségijének) évében keltek, ám ahogy Kövér György rámutatott, ezt a megállapítást az idő érlelte meg, hiszen az „egykorú bejegyzéseket lapozgatva [...] első látásra semmilyen közvetlen utalást nem találunk a háborúra” (Kövér 2003, 216).

A hadinaplók esetében a kiindulási alapot a sajátos helyzet kínálja, amely elkerülhetetlenül tematizálja a naplót. Még ha nem is tartozik a szerző érdeklődési köréhez, de hadi események, katonai alakulatok adatai, csapatmozgások, a tábori élet is bekerülnek a leírásba. Az már az elbeszélő személyiség típusától, jellemétől, érdeklődési körétől stb. függ, hogy a szöveg hogyan, milyen mélységben rögzíti a (harci) események részleteit. Hadinapló esetében fontos tényező az is, hogy a harci helyzet mennyire teszi lehetővé a folyamatos írást, sőt egyáltalán az írást. Akinek kevesebb ideje és/vagy lehetősége van tollat fogni, az tömören ragadja meg a lényegét, a számára fontosabb mozzanatokot részletezi csupán. A fronton töltött idő esetében meghatározó, hogy mennyire tudta biztonságban magát az illető, illetve írását. Az sem mindegy, mennyire nyíltan folytathatta naplóíró tevékenységét.

Az alábbiakban tehát néhány példa segítségével mutatom be, hogy a háború különböző társadalmi státuszú, életkorú, műveltségű, az eseményeket nem azonos viszonyok közepette átélő emberek esetében miként köszönt vissza. Első példánk egy arisztokrataé, aki idősen, így a fronttól távol írta naplóját. Az tehát nem hadinapló, „csak” háborús napló. Jelenleg Szakács Annamária és Teleki András foglalkoznak az Országos Széchényi Könyvtárban található, még kiadásra váró forrással. (OSZK Quart. Hung. 2978.). A szerző, ifj. gróf Teleki Sándor (1861 – 1919) édesapja az a gróf Teleki Sándor (1821 – 1892), akinek koltói kastélyában Petőfi Sándor a mézesheteit töltötte. A Párizsban született ifj. Teleki Sándor Besztercén és Debrecenben járta ki iskoláit, majd jogot hallgatott Budapesten és Nagyváradon, köz-

leti pályája csúcán 1892 és 1905 között országgyűlési képviselő volt, 1910-től pedig a főrendiház tagja. Naplójának részletei az ArchivNet 2016. évi 6. számában jelentek meg (Szakács 2016).

Teleki lelkes rajongója volt a Tátrának, Ó-, majd Újtátrafüred volt itteni időzéseinek kedvelt helyszíne. Gondot fordított a hegyi turizmus fejlesztésére, sokrétű tevékenységet fejtett ki e téren is. Ezzel együtt meglepően hat, hogy miközben a háborús helyzet (1917-ből való a naplórészlet) mindinkább rátelepedett az országra, mennyire könnyed hangvétellel ír tátrai nyaralásáról: „1917. május 23. 10-ikén este fölutaztam a Tátrába és 21-ikén reggel visszaérkeztem. Erősen dolgoztam, a nagy melegben és szárazságban egész nap kint voltam a napon – idegeim egyelőre lecsillapodtak, agyilag kipihentem magamat, s egy időre ember lettem. Valóságos csudát tett ez a 10 nap. S ha elgondolom, hogy önszántamból 3-ik éve, hogy a mások baja miatt rontom magamat e bűzös városban, hogy kizárólag mások miatt csak lopva jutok egy pár napra oda, hol mindenképpen legjobb lennem, hogy a »tetemtoldó« hegyek aljára csak mellékes a tartózkodásom, eszembe jut, hogy mégis tovább mentünk mindketten az altruizmusba, mint kellene. Az elpusztult kertet elkezdtem gyógyítani – rekonstruálni; mindenki, a főkertész, a tátrai villamos vasúttól Offner osztályfőnök főleg, de emellett mindenki úgy a kezemre járt, hogy jobban nem lehet. S a négy hadifogoly munkásom kertészemmel együtt oly szépen, oly szívesen dolgozott, hogy az ünnepnapok mellett is gyönyörűen haladtunk. Nagy örömöm volt a munkában, egészségemnek haszna, idegimnek javulás. Mégiscsak Tátra a Tátra!” (Szakács 2016)

Mindez az olvasót óvatosságra és a hangoztatott forráskritika fokozott alkalmazására inti: e naplórészlet iskolapéldája annak, hogy mennyire szubjektív műfajjal van dolgunk. Hiszen ha csak e bejegyzés alapján tekintene bárki a háborúra, azt periférikus eseménynek is gondolhatná. Ez nyilvánvalóan badarság: arról van szó, Teleki világát ott és akkor kevésbé érintették meg a távoli történések, gondolatlansága nem ebbe az irányban volt nyitott a hegyekben.

E kiragadott idézet felszínes értékelése azt is sugallhatná, hogy érzéketlen, magának való emberrel van dolgunk. Ám Telekinek jelentős érdemei voltak a hadi sebesültek gondozásában. A Vörös Kereszt Erzsébet Királyné Otthonban elhelyezett sebesült és rokkant katonáknak előadásokat és oktatást is tartottak pl., ezt az oktatást pedig Teleki irányította, aki 1914-től a Vöröskereszt főmegbízott-helyettese is volt. Ebbéli tevékenységére utal alábbi, 1916. december 24-én kelt naplóbejegyzése, amely saját tevékenysége mellett jelentős empátiáról is tanúskodik: „Egy hölgy csinált egy szép fát, mi adtunk személyenként 3 koronát – valamit összegyűjtöttek –, egy fiatal leány énekelt egyet, én pár szót intéztem hozzájuk. Erre elérzékenyedtek – egyik elzokogta magát, s hozzám rohant s megcsókolta a kezemet – erre a többi mind elkezdett sírni, s ellenkezésem mellett is mind sorban kezet csókolt. Nem örömmel ez – a könnyek estéje ez, mikor »emlékszik« s gondol haza, az árva családra, a letört egészségre, az elvesztett végtag[ra], a félbe maradt pályára! Nem szeretek meghatva lenni, azért nem is járok drámákba, de bizony végig a 32 otthonomon van dráma elég. Mindenik elég nagy arra, hogy egy estét vagy egy kötetet megtöltsön. [...] Mit tudják azok, kik csendes otthonukban örömtől sugárzó saját gyermekeik között gyűjtják föl a karácsonyfát – mit tudják azok, mi a katonakarácsony az Úrnak 1916-ik évében!!!” (Szakács 2016)

Egészen más helyzetben róttá sorait a háború alatt a Telekinél jóval fiatalabb érsekújvári Vágovits Gyulát (1895. szeptember 16–1986). Ő szülővárosában járt gimnáziumba, majd ideiglenes díjnokként dolgozott a járási főszolgabírói hivatalban. 1915 elején önként jelentkezett katonai szolgálatra, ekkor a Nyitráról Érsekújvárra vezényelt magyar királyi 4. honvéd táborigazgató ezredhez vonult be. 1915 őszén menetelakulata az orosz frontra került, majd frontszolgálatot várt rá, az orosz után a román fronton, miközben szakaszvezetővé lépett elő. 1918 tavaszán betegsége miatt került haza. A háború után az Érsekújvári Városi Hivatal alkalmazottja lett (Pintér 2016). A részletekre is figyelő, apró rezdülésekre fogékony, a magánélete helyett inkább a környezetre, történésekre koncentráló forrás nagy értéke például a gyergyói, csiki falvak háborús mindennapjainak, erkölcsi normáinak leírása, romantikus pátosz nélkül.

E helyt azonban azokat a részleteket idézem Vágovitstól, a rendelkezésre álló szűkös keretek közé szorítva, amelyek szülővárosát is érintik.² Az emlékezés e részei arra világítanak rá, hogy milyen volt az a naiv lelkesedés, amely a harcba induló katonákat övezte. Magyarországon, ahol a porosz–osztrák háború (1866), tehát jószerivel két generáció óta nem járt harctéren bevetésen katona, a háborúról, a konkrét emlékek megfakultával, egyfajta romantikus elképzelés élt. E szerint a dicső magyar vitéz legyőzi a galád ellenséget, aztán hazatérve megünneplik őket. A valóság kijózanítóan hatott, a magasztos jelszavak (Isten, haza, család, dicsőség, becsület) üresen kongtak a lövészárkok poklában. De ez 1914-ben ez még nem így volt, nem érlelődött, mert nem érlelődhetett meg az a keserű tapasztalat, ami felülírta a naiv lelkesedést. Vágovits leírása, bár utólag tekint vissza, nem nélkülözi az empátiát, nem ítélkezik tagadóan utólag sem az ünneplőkön. Annál kijózanítóbban hat viszont egy-egy, majdnemhogy a kívülálló szemszögéből odavetett gondolata, amikor pl. arra utal, hogy a „vörös ördögök”, akiket éljenezve búcsúztattak, hogy vesztek oda.

„A mozgósítási parancs 1914. július 31-én úgy du. 5 óra táján érkezett Újvárra. A dobszó és a hirdetések útján kihirdetett általános mozgósítás egyszerre megváltoztatta a város eddigi békés arculatát. Ezrével siettek a hadköteles férfiak hadkötelezettségüknek eleget tenni. Lelkes tömegek nemzeti színű zászlók alatt felvonultak az utcákon és teli torokkal éltették a háborút. Rendkívül furcsa, színes képe volt a városnak ezekben az órákban, de még a következő napokban is. Itt egy felvonult lelkes tömeggel találkozott az ember, amott egy többgyerekes családapa férfias komolysággal búcsúzott keservesen síró feleségétől és kicsi gyermekeitől. Katonaládákat cipelő férfiakkal is találkoztunk, akik a vasútállomásra siettek. Az állomáson ezres tömegek tolongtak. Több szónok hirtelen rögtönzött emelvényről vagy ládáról tüzes és lelkes szónoklatával magával ragadta és háborúra izgatta a köréje gyűlt hazafias tömeget. A bábeli zűrzavar sem lehetett nagyobb.

Soha az életemben nem láttam és nem hallottam annyi hazafias éneket, háborúra lelkesítő ordítózást, sirást, óbégatást és jajgatást egyszerre egy csokorba kötve, mint ezen és a következő napokon. A háború iránti lelkesedés és a mellette való izgatás még a késő órákban is tartott. Ha valaki egy magyar nemzeti színű zászlóval a főtérre jött és kiabálni kezdett, hogy »Éljen a háború!«, pár percre rá százas tömeg vonult fel

² A közzétételért Pavol Rusnák történész-muzeológust, az érsekújvári Thain János Múzeum munkatársát, valamint Vágovits Gyula lányát, Hoffmann Liviát illeti köszönet.

a Széchenyi utcán. Az utca elején és annak baloldalán lakó Miklóská Aladár polgármester házának ablaka előtt megállva kiabálták: »Halljuk a polgármestert!« A szegény öreg embert egy este néha ötször is kizavarták az ágyából, hogy nyitott ablakán keresztül pár lelkesítő szót ő is szóljon hozzájuk. A tömeg aztán megindult a Turul szobor, illetve a 48-as honvédek emlékoszlópa elé, ahol elénekelték a Himnuszt és ezután nagy kiabálással »Éljen a háború« széjjel oszlott. [...] A város lakosságának nagy lelkesedése kísérte cigányzene mellett az állomásra a harctérre induló újvári huszárokat, a vörös ördögöket. Szegény délceg legények egy lovasroham alkalmával majdnem mind elpusztultak az oroszok géppuskatüzében.

A vasúti állomáson vöröskeresztes nővérek és az újvári asszonyok kosárszámra kalácsokkal és cigarettával fogadták az átvonuló katonai szerelvényeket és a menetszázadokat. A háború melletti lelkesedés tehát roppant nagy volt. A kiábrándulás ebből csak akkor mutatkozott, amikor az első sebesültszállítmány megérkezett a városba és a sebesülteket az iskolákból átalakított hadikórházakban helyezték el. Majd lassan és mind sűrűbben megérkeztek az első szomorú értesítések is a hősi halált halt újváriak hozzátartozói részére.

1914. év őszén újabb esemény váratlanul lepte meg a város lakosságát. Az árván maradt üres huszárkaszárnyába a m. kir. 4. honvéd táborigádó pótütege érkezett meg Nyitráról. Igaz, hogy most ők is csukaszürke ruhában jöttek, de a tüzekek békebeli öltözéke szintén szép volt. Közben Európa mind jobban belesodródott a véres háború borzalmaiba és küzdelmeibe.” (Vágovits 2016).

A szerény példátarat egy egyházi ember, Böle Kornél (1887–1961) domonkos szerzetes *Utaim* című visszaemlékezésével zárom. Vasváron, a domonkos levéltárban őrzik e forrást. Böle a rend meghatározó alakja volt. Naplónak induló írásműve visszaemlékezések révén kezdett gyarapodni, 1953-tól kényszerlakhelyén, Pannonhalmán írta, szerkesztette azt. Az *Utaim* hibrid írásmű: az azonnali reflexiók nyomán keletkezett naplót megszűrve alakította át emlékirattá szerzője, ami éppúgy járt tudatos, mint az emlékezet torzulásából, illetve a felejtésből fakadó módosulással. Az alább idézett, első világháborúra vonatkozó sorokat 1959-ben írta Böle. Hagyatéka szerencsére nem ismeretlen a kutatás számára, amerikai naplójából (Böle 2013a; Böle 2013b) a közelmúltban jelent meg több részlet. E témával Máté Anita foglalkozik (Máté 2013), míg az *Utaimmal* Gilányi Magdolna (Gilányi 2015a; Gilányi 2015b).

Böle a hitét mélyen megélő, de a szolgálatát nem a fronton teljesítő hívő emberként írta emlékeit a háborúról. Kitapintható annak döbbenete, amikor felismeri 1915-ben, hogy a harc nem a villámháborús terveknek megfelelően ér véget: „Mindig beljebb keveredtünk a világháborúba. Mind kevesebb lett a remény, hogy hamar vége lesz. Sőt, rémület szállta meg hazánkat, amikor a tengely-orosz az osztrák-magyar hadseregre vetette magát, hogy a szorongatott franciáktól elvonja a német haderőt. Az osztrák-magyar hadvezetőség Hötendorfi Konrád zseniális vezérkari főnökével az élen felfogta a borzalmas orosz hadat, de végül is bekanyarodott az orosz támadások sora már hazánkba, Máramaros felé is.”

Érezhető, hogy a háborús propaganda, a 19. századi felfogásból táplálkozó, igazságos/hősies háborúba vetett hit meggyökerezett lelkében, kellő elfogultsággal nevezi zseniálisnak Franz Conrad von Hötendorft (1852–1925) és borzalmasnak az orosz sereget. Ez a meggyőződés szenved csorbát a szenvedéseket látva: „Bethesda, Gondviselés, Múcsarnok Kórház, Postások kórháza, Zsidó kórház beteg ka-

tonái, vak katonák lelki ellátása... Mind-mind ránk szakadt ezekben az időkben. De sok szenvedést, fagyási sebeket, mennyi sok jajt és kint láttam ezekben az időkben.”

A háborús idők nyers valósága köszönt vissza akkor is, amikor Ózdra indulván megtapasztalta, milyen gyanakvással járt a készültség: „Kifelé is küldtek. Ózdra [...] küldött főnököm a nagybőjt folyamán. Bánréven keresztül vitt az utam. Azokban a hetekben, március elején voltak a [...] harcok Przemysl váráért. [...] A vashegyes lánzsafélék, amiket a vár körüli árkokban helyeztek el a mieink, éppen itt Ózdon is készültek. A csendőrség tehát duplán őrködött azon, ki fordul meg itt. Ezért, amikor erre ismeretlen szerzetesi ruhában az állomáson sétáltam, az ügyeletes szuronyos csendőr egyszer csak igazolásra szólít fel. Könnyen igazoltam magam, a meghívó pap levelét felé mutatva.”

E tapasztalások azonban nem változtatták meg nézetét, miszerint a háborúban jó és rossz csatázott, hiszen évtizedekkel később fogalmazott úgy például, hogy az oroszok eltiporták Galiciát, vagy pedig erősen befolyásolták 1959-ben is korábbi írásai, feljegyzései. Azok szóhasználata, fordulatai rögzültek és/vagy visszaköszön-tek hosszú idő elteltével is, nem tudott és/vagy nem akart kellő distanciát tartani.

A visszaemlékezés néhány egészen jelentéktelen, közönségesnek ható részletet is megőrzött, talán a korábbi feljegyzések, talán a memória játéka folytán: „[...] megemlítem, hogy amikor a német és osztrák–magyar csapatok a gorlicei áttöréssel az orosz hengert visszafelé görgették, azt mondta a jó öreg, ha visszafoglaljuk Lemberget, fizet egy hordó sört. Lemberg visszafoglalva, a sör nagy üggyel-bajjal, de megszerezve [...]”

Mint hívő ember, Böle a hitben keresett vigasztalást és várt segítséget az égi hatalmaktól: „Minél mélyebbre kerülünk a háborúba, annál jobban igyekszünk Isten felé fordulni, segítséget kérni. Ezért volt május 30-án a budai várból Szent István ereklyéjével le a Bazilikához a Ferenc József hidon és körutakon át. Óriási tömeg. Talán 300 000 ember is volt.”

Összegzés

A fentiek – hangsúlyozottan a teljesség igénye nélkül – példa gyanánt szolgálnak ahhoz, hogy lássuk, mennyi feltáratlan forrás várat magára a „nagy háború” kutatása során, illetve hogy azok mennyire sokrétűen közelítik meg a háború témáját. Három különféle helyzetben levő személyiség meglátásait idéztem, de pl. női napló nem volt közöttük. Fentiekén túl pedig még egy szempontra hívnám fel a figyelmet. Ez az a lehetőség, amely ezen iratokban rejlik a háborúban történetnek szélesebb rétegek előtti megismertetése során. A nagy léptékű megközelítés helyett e források révén lehet eredményesebben közel vinni adott korszak problémáinak megértését a ma emberéhez.

A számok, a hadmozdulatok leírásai, a tárgyalások elemzései elfedik az emberi tragédiákat. Ha viszont egy-egy konkrét személy élményei révén idézzük meg a háborút, számsorok, hadoszlopok, seregek helyett egyének, személyiségek bukkannak fel, érzelmekkel, indulatokkal stb. Így válnak emberközelivé a száz évvel korábban történtek. Egy-egy személy történetét, életét ismerhetjük meg a magániratok révén, és ezen életutak megtörését is be lehet mutatni. A nagy léptékű narratívák „névtelen” szereplői visszakapják a távolból nézve már elmosódott identitásukat, nevük, arcuk,

egyéni sorsuk „lesz”. Márpedig egy-egy konkrét személlyel, akinek ismerjük, ismerni véljük külsejét, szokásait, könnyebb azonosulni, és így egyszerűbb megérteni az adott kort, a háború hétköznapijait is – fronton és hátszágban egyaránt.

Egyúttal pedig háttérbe szorulhat az általánosító, leegyszerűsítő megközelítés („az ellenség”, „a sereg”, „a románok”, „a magyarok” stb.). A nacionalista érzelmekre ható, egyoldalú, ezért egymással szükségszerűen szemben álló, csak a nemzeti értelmezési keretek között történetet író, egymásra nem reflektáló narratívák helyett így kaphat teret a közös történelem párbeszédre, kritikára és empátiára egyaránt építő, többszólamú megközelítése.

Irodalom

- Berend Miklós (1916): *Berend Miklós hadi önkénytes honvéd törzsorvos Harctéri naplója. Adatok a magyar honvédség, főképp az 5. h. huszárezred történetéből*. Budapest: Singer és Wolfner.
- Bourdieu, Pierre (2002): *Az életrajzi illúzió*. In: Uő: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág. 68–77.
- Bőle Kornél (2013a): „Mindig beljebb a dolgok ismeretében” (*amerikai napló*). Tanítvány 12. (2013) 4. 77–89.
- Bőle Kornél (2013b): *Missziós élményeim (Amerikai napló 1927/28)*. Tanítvány 12. (2013) 3. 62–75.
- DEGYL BK hagy. Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény Levéltára (Vasvár). Bőle Kornél hagyatéka.
- Demmel, József – Katona, Csaba (2016): *Slovenský kňaz, maďarský historik. Listy a denník Ľudovíta Haana*. Békéscsaba–Budapest: Historický ústav Filozofického výskumného centra Maďarskej akadémie vied–Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku (Kor/ridor Knihy 9).
- Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva (2014): *A személyes történelem forrásai*. Nyiregyháza: Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára Évkönyve 20).
- Gilányi Magdolna (2015a): „Krisztusért jártam mindenben követésben” – Bőle Kornél *OP: Utaim*. Turul 88. (2015) 1. 16–21.
- Gilányi Magdolna (2015b): *Egy domonkos szerzetes I. világháborús feljegyzései – Bőle Kornél: OP: Utaim*. Tanítvány 14. (2015) 2.
- Gyáni Gábor (2008): *Levéltári kánon és történetírói tapasztalat*. Levéltári Szemle 58. (2008) 3. 4–9.
- Katona Csaba (2014): *Naplók és emlékiratok az első világháborúból*. Tempevölgy 6. (2014) 4. 69–75.
- Katona Csaba (é.n. [2015]): „Mindig beljebb keveredünk a világháborúba.” *Naplók és emlékiratok mint a „Nagy Háború” forrásai*. In: Szabóné Bognár Anikó – Tombáczné Végh Katalin (szerk.): *Megtizedelt évek. Az első világháború kitörésének centenáriumi évében rendezett kecskeméti konferencia tanulmányai*. Kecskemét: Katona József Múzeum, 29–48.
- Катона, Чаба [Katona, Csaba] (2015): *Први светски рат у сећању мађарских учесника Првог светског рата. Прилог вредновању ратних дневника и мемоара*. Војноисторијски гласник 33. (2015) 1. 224–237.
- Katona Csaba (2016): „Háború van-e már Romániával?” *Románia háborúba lépésének emlékezete magyar magániratokban*. Pro Minoritate 25. (2016) 4. 89–101.

Katona Csaba – Kovács Eleonóra (2014): *A személyes emlékezet dokumentumai*. Turul 87. (2014) 2. 41–47.

Katona Csaba – Kovács Eleonóra (2015): *A személyes emlékezet forrásai*. In: Kollega Tarsoly István – Kovács Eleonóra – Vitek Gábor (szerk.): *A történelem segéd tudományai I. Genealógia 3*. Budapest: Tarsoly, 157–179.

Kövér György (2011): *Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés*. Soproni Szemle 64. (2011) 3. 219–242.

Kövér György (2014): *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest: Osiris, 2014.

Kulcsár Beáta (2014): „Az 1914/15-iki harcunk az oroszal. Foris Géza háborús visszaemlékezései. Pro Minoritate 23. (2014) 2. 59–84.

László Gyula (1988): *Árpád népe*. Budapest: Helikon.

Lejeune, Philippe (2003a): *Emlékezet, dialógus, írás. Egy élettörténet története*. In: Uő: *Önéletírás, élettörténet, napló*. Budapest: L'Harmattan, 130–166.

Lejeune, Philippe (2003b): *Hogyan végződnék a naplók?* In: Uő: *Önéletírás, élettörténet, napló*. Budapest: L'Harmattan, 210–225.

Lejuene, Philippe (2003) *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. Szerk. Z. Varga Zoltán, Budapest: L'Harmattan.

Majtényi György (2005): *Állami segítség vagy erőszakos asszimiláció? Az 1945 utáni roma történelem forrásairól és értelmezéséről*. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigánység történeti múltja és jelene I*. Pécs: Emberháza Alapítvány–Erdős Kamill Cigánymúzeum–Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 121–132.

Máté Anita (2013): *Bőle Kornél amerikai útinaplója – mint történeti forrás*. Tanítvány 12. (2013) 4. 90–100.

OSZK Quart. Hung. 1952: Országos Széchényi Könyvtár (Bp.). Haan Lajos naplója.

OSZK Quart. Hung. 2978: Országos Széchényi Könyvtár (Bp.). ifj. Teleki Sándor naplója

Papp János (1971): *Haan Lajos naplója. Részletek*. H. n. [Békéscsaba]: Rózsa Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola (Bibliotheca Bekesiensis 6).

Pintér Tamás (2016): *Vágovits Gyula harctéri visszaemlékezése*. Nagy Háború Blog. http://nagyhaboru.blog.hu/2016/03/21/parasztfigura_a_sakktablán (letöltés: 2016.12.19.).

Szakács Annamária (2016): „A király meghalt!” – Ifj. Teleki Sándor első világháborús naplója. ArhivNet 16. (2016) 6. sz., <http://www.archivnet.hu/a-kiraly-meghalt-ifj-teleki-sandor-elso-vilaghaborus-naploja> (letöltés: 2017.02.02.).

Szenti Tibor (1988): *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, tábori és családi levelek az első világháborúból*. Budapest: Magvető.

Vágovits Gyula (2016): *Parasztfigura a sakktáblán. Vágovits Gyula visszaemlékezése 1. rész*. http://nagyhaboru.blog.hu/2016/03/21/parasztfigura_a_sakktablán (letöltés: 2016.12.19.).